

Urbanizace, industrializace, feminismus a ženské řeholní kongregace moderní doby: Několik poznámek k možnostem sociálních dějin k dalšímu výzkumu

TOMÁŠ PETRÁČEK*

Urbanization, Industrialization, Feminism and the Female Religious Congregations of the Late Modern Period: Some Remarks on Possibilities of Social History in Further Historical Research

Abstract: The study deals with the typically modern phenomenon of European social and church history, which represents the origin and development of women's religious congregations. It places the development of this specific form of women's monastic life in the historical context and shows its connection with the modernization trends of Western society, especially with urbanization, industrialization and the rise of women's and civic emancipation. Above all, it deals with the question of to what extent the methods and approaches of social history, historical anthropology and history of mentalities can still contribute to a deepened knowledge of this phenomenon. On the other hand, it demonstrates how the history of the activity of women's congregations needs to be integrated into the economic and social history of the 19th and 20th centuries and what potential they entail for microhistory and history of everyday life.

Keywords: female religious congregations; social history; urbanisation; emancipation

DOI: 10.14712/23363525.2024.5

Všechny uvedené fenomény z titulu této studie mají dnes svoji respektovanou historiografii a výsledky. I dějiny jednotlivých ženských řeholních kongregací už dávno i v českém prostředí [např. Macková 2007; Jakšičová – Novotný 2021: 107–152] překonaly fázi životopisů zakladatelek a pouhého popisu heroických počátků, překonávání krizí a úspěšného dalšího rozvoje.¹ Posláním této studie je naznačit možnosti, co lze ještě získat, doplnit a zpřesnit na jedné straně pomocí metod a přístupů, který nám poskytují hospodářské a sociální dějiny, pro poznání fenoménu kongregací a na straně druhé jejich integrací do celkových dějin evropských modernizačních a emancipačních procesů, kde pořad ještě do značné míry zhodnocení jejich role schází.² Koneckonců právě sociální dějiny při každém historickém procesu usilují o komplexitu, tážou se po jeho historickém subjektu a dobovém kontextu [*van Dülmen 2012: 12*].

* Prof. PhDr. Tomáš Petráček, Ph.D., Th.D., Katedra kulturních a náboženských studií, Pedagogická fakulta, Univerzita Hradec Králové, Rokitsanského 62, 500 03 Hradec Králové. E-mail: tomas.petracek@uhk.cz

¹ Sestry dlouho neotvíraly archívy, později výhradně jen pro vlastní potřebu zpracování dějin, často hagiografické rysy, k podceňování studia kongregací docházelo i v rámci konfesních církevní dějin *Meiwes 2002: 119*. Za nedostatečně prozkoumanou oblast dějin, která je teprve na počátku, pokládá dějin kongregací i *Schmiedl 1999: 19–20*. Základním spísem pro dějiny fenoménu ženských kongregací je pak *Arnold 1984*.

² Přínos ženských kongregací například prakticky absentuje v recentní monografii o fenoménu ženské práce v 19.–20. století *Bahenská – Heczková – Musilová 2017*, natož pak ve starších pracích k sociálním dějinám 19. století.

V případech ženských řeholních kongregací 19.–20. století můžeme konstatovat, že něco, co je vizuálně a svým základním vymezením (např. řeholní sliby čistoty, chudoby a poslušnosti) typicky středověký a novověký prvek, je paradoxně ve skutečnosti bytostně moderní fenomén. Mezi klíčová témata hospodářských a sociálních dějin 19.–20. století patří historické procesy, pro které užíváme pojmy urbanizace, industrializace a demografická revoluce. Aniž bychom snad příliš zjednodušovali, lze říci, že zánik stavovsky organizované společnosti, institucí a struktur přinesl nové výzvy a fenomény, především moderní sociální problém. Za osvobození z pout stavovské společnosti se platí postupným rozkladem premoderních sociálních sítí. Společnost se dala do pohybu, souhrnně lze tyto trendy nazvat modernizací, jejíž součástí jsou rovněž emancipační procesy, kam náleží i hnutí za zrovnoprávnění žen. Negativní sociální dopady industrializace a urbanizace, „ničivý potenciál moderny“ [van Dülmen 2012: 16] vedou k nutnosti vytvořit nové struktury, sítě a instituce pro jejich zvládnutí.

Jeden z nových fenoménů úzce provázaných s hospodářskými a sociálními proměnami moderní doby je právě vznik a rozvoj stovek ženských řeholních kongregací.³ Oproti tradičním ženským řádům, kde se dává přednost striktnímu plnění náboženských povinností, proto platí přísná klauzura a oddělenost, nové řeholní kongregace jsou naopak obráceny k činnosti, ke zdravotní péči, učitelské a výchovné činnosti, k sociální službě [Meiwes 2002: 116]. Obecně je moderní éra spojena spíše se sekularizačními procesy a v katolickém prostředí se vznikem náboženské kontrakultury, ale právě vznik a rozvoj ženských kongregací patří k úspěšným adaptačním mechanismům jak katolické církve, tak společností ve většinově katolických zemích tváří v tvář mnoha novým a masivním problémům, které transformace společnosti vyvolala [Wehler 1973: 29].

Fenomén ženských řeholních kongregací a dynamika jejich rozvoje

Období druhé poloviny 18. století a první čtvrtina 19. století rozvoji řeholních řádů ve většině zemí nepříal, kvůli opatřením osvíceneckých vlád a důsledkům francouzské revoluce zanikly stovky klášterů, počet řeholníků a řeholnic v evropských zemích silně poklesl. Ženský řeholní život v perspektivě braudelovského „dlouhého trvání“ představuje elitní fenomén pro relativně malý okruh žen šlechtického a měšťanského původu, ačkoliv pro fyzickou práci přijímaly kláštery i uchazečky z nižších sociálních vrstev. Ženských klášterů bylo v novověké Evropě významně méně než mužských, omezené byly rovněž možnosti jejich uplatnění a aktivity.⁴ Např. na rozsáhlém území diecéze Hradec Králové byl do poloviny 19. století jeden jediný klášter s 12–14 (nakonec k polovině 19. století až s 19) řeholnicemi řádu voršilek, ale o každém zvýšení počtu se muselo složitě vyjednávat se státními orgány.⁵ Mezi lety 1850–1950 došlo k dynamickému nárůstu počtu řeholnic

³ Řeholních kongregací vzniklo mnoho set, přesného počtu je velmi těžké se dobat. Jen františkánských společenství existovaly přibližně čtyři stovky. Instituty se často rozdělovaly na nové větve se stejnými nebo velmi podobnými názvy a většina z nich měla regionální charakter. Kvalitní přehled viz *Heimbucher 1933–1934*. Pro 19. století se počet odhaduje na 1250, *Arnold 1984: 45*.

⁴ Po tridentském koncilu došlo v reakci na reformační kritiku, ještě více utužení oddělení ženského řeholního života a jeho stažení mimo veřejný prostor. Zpřísnění klauzurních pravidel. Kdo chtěl via aktiva ve světě, a takových bylo dost, musely hledat skuliny a tvořit alternativy k tridentskému ideálu. Vznikaly tak řešení velmi vzdálené od normy [Meiwes 2011: 34–36].

⁵ Zde studie vychází z práce *Petráček 2013: 43–58*.

na území diecéze z oněch 19 na 730 žen, globálně přichází vrchol počtů řeholnic v 60. letech 20. století, kdy se díky teologickému vzdělání a nabytému sebevědomí poprvé staly i významnou vlivovou a mocenskou vnitrocírkevní silou [Linden 2009: 28–29].

Rozvoj je to každopádně překvapivý, protože právě řeholní řády a otázka školství představují dvě nejdůležitější osy konfliktů mezi státem a církví v daném období. Dokonce i ve státech typu rakouského císařství, které formálně stále představují konfesijní monarchie s katolicismem jako státním náboženstvím, vidíme, jak striktní státní kontrolu zvláště v druhé polovině 19. století střídá či doplňuje vnitřní Kulturkampf, politická snaha omezit vliv církve na zákonodárství, veřejný prostor, školství a celkové uspořádání společnosti, což koreluje s dynamickou sekularizací společnosti, zvláště některých sociálních vrstev a milieu.

První moderní ženské řeholní kongregace se na českém území objeví až roku 1837. Představitelé rakouské monarchie zpočátku hleděli na nový fenomén s nedůvěrou. Císař povoluje usazení milosrdných sester (vincentek) ve Vídni pod podmínkou, že nebudou chtít od státu žádnou materiální podporu, budou dodržovat zdravotní a hygienické předpisy, a hlavně státní zákony o církevních řádech [Hart 1973: 92]. Dynamický vzestup si můžeme doložit nárůstem počtů na příkladu hradecké diecéze. Už v roce 1860 najdeme sestry kongregace Notre Dame v Hradci Králové (12) a ve Žlebech (3), a celkem 20 sester boromejek ve Valdicích. Brzy se dostávají i na další menší města, a dokonce do vesnic (Chomutice – Obora) a k roku 1879 je jich celkově 130 a už tehdy početně převyší součet všech řeholníků na území diecéze. V roce 1906 najdeme v hradeckém diecézním katalogu 443 sester z celkem 10 různých kongregací a jenom za období 1896–1906 vzniklo 54 nových řeholních domů. Během daného období pozorujeme nepřetržitý nárůst počtu jednotlivých kongregací, jejich řeholních domů a celkového množství řeholnic, výjimku představuje desetiletí po první světové válce, kde nastane 10% propad, ale už na konci dvacátých let napočítáme znovu přes 500 řeholnic. Třicátá léta 20. století znovu představují masivní nárůst počtů řeholnic až na hranici 750 žen.⁶ Početní vrchol přichází těsně před odsunem německy mluvících řeholnic, kdy řeholnic je celkově přes 800 [Petráček 2013: 45–48]. Hradecká diecéze je tím jen relativně méně zasažena, ale v českých zemích muselo dohromady odejít 2854 německy mluvících řeholnic a jen 704 mohlo zůstat jako nepostradatelná pracovní síla [Hart 1973: 107–108, 117].

Na území diecéze se nenachází žádný klášter kontemplativních řeholnic, všechny kongregace a domy se věnují činné službě ve výchově a vzdělávání nebo v charitativní a sociální oblasti. Během celého období let 1850–1950 pozorujeme neustálý nárůst – počtu řeholnic, počtu kongregací, počtu domů. Představuje to kontrast oproti mužským řádům, kde nic podobného, nic srovnatelného nenajdeme, jakkoliv některé moderní mužské řeholní kongregace jako salesiáni se rozvíjejí. Už tento rozdíl v dynamice vývoje ženských a mužských řádů a kongregací stojí za reflexi a zhodnocení z hlediska sociálních dějin a dějin ženy.

⁶ Dynamický meziválečný vzestup počtu řeholnic byl obecný fenomén [Meiwes 2016: 252]. Na vytěšňování z některých oblastí v meziválečném období reagovaly kongregace novými oblastmi působení jako péče o mládež, rodinu, katecheta či zaměstnání jako hospodyně u farářů [Hart 1973: 104].

Sociální, hospodářské a demografické faktory rozvoje kongregací: nové potřeby, nová pole působnosti

Prvním předpokladem dynamického rozvoje kongregací byla demografická revoluce, a to ve dvojnásobném smyslu. Během jednoho století se v Evropě prakticky zdvojnásobil počet obyvatel, což vytváří obrovský tlak na ekonomické a sociální schopnosti společnosti zvládnout tento růst a populační přebytek, zbývá velké množství žen disponibilních pro vstup do řeholní kongregace [Arnold 1984: 84]. Neschází na sňatkovém trhu, jejich reprodukční potenciál je postradatelný, naopak jejich rezignace na vytvoření rodiny a vlastní děti je pro společnost, která obtížně kontroluje či zvládá nárůst populace, vlastně vítaný. Vedle migrace či industrializace představuje rozvoj řeholního života či celibátních forem jeden z adaptačních mechanismů společnosti na kontrolu populačního růstu.

Svoji roli sehrála občanská emancipace a její dopady do církve jako podstatná podmínka vzniku a rozvoje kongregací, především proměna pojetí řeholního života v církvi a rozvolnění původních sociálních vazeb. Předpokladem vstupu do tradičních ženských církevních řádů byla po staletí osobní svoboda a jistý majetek, který si přinášely jako věno. Zrušení nevolnictví, poddanství a odstranění dalších feudálních omezení otevřelo i nemajetným dcerám z početných rodin rolníků a řemeslníků svobodnou cestu do kláštera.⁷ Procesy, kterým se jinak oficiální církev „intuitivně“ bránila a snažila se je zpomalovat, tedy občanská a ženská emancipace, výrazně napomohly rozvoji nové formy církevního života.

Zásadně se změnilo i pojetí řeholního života v církvi: ve světě působící řeholnice jsou vnímány už v novověkých počátcích tohoto fenoménu jako jakási třetí cesta mezi manželstvím a mnišským životem.⁸ Představovaly církevní avantgardu, která odvádí pro církve a společnost obrovské penzum práce a činnosti [Meiwes 2011: 37]. V 19. století se nově zakládané ženské kongregace, zvláště ty zaměřené na ošetřování a na fyzickou práci, výrazně demokratizovaly a měly potřebu pracovitých a nenáročných sester, pro které vstup naopak znamenal přes všechny limity celoživotní existenční jistoty a zabezpečení. Možnost obléknout hábit a stát se řeholnicí se výrazně zvýšila. A konečně vzniku ženských kongregací mohutně napomáhala relativní snadnost (v protikladu s mužskými řády a kongregacemi), s jakou se tyto instituty schvalovaly nejprve na diecézní, později na celocírkevní úrovni.⁹ Církevní autority je nebraly tak vážně vzhledem k absenci kněžského svěcení a odtud odvozené potřeby zvýšené kontroly.¹⁰ Naopak ženské kongregace pro církevní elity znamenaly posílení náboženského života místních církví a celkového vlivu církve

⁷ Podrobnější výzkum ukázal, že v českém prostoru měly v kongregacích jednoznačnou převahu řeholnice pocházející z venkova, srov. *Jakšičová 2010*.

⁸ Podobně jako pracující ženy tvoří přechod (*Pufferzonen*) mezi muži své třídy a muži z nejbližší podřízené třídy [Frerichs 2001: 132], tak příslušnice ženských kongregací tvoří v rámci katolické církve přechod mezi duchovenstvem a laiky.

⁹ Sama římská kurie byla zaskočena dynamikou vývoje, teprve na začátku 20. století jednotná právní úprava pro jejich činnost. Až v roce 1900 se tato forma zasvěceného života dočkala skutečně oficiálního schválení a členkám kongregací byl definitivně přiznán status řeholnic v konstituci *Conditae a Christo* papeže Lva XIII. z 8. prosince 1900: místo řehole se používá pojem konstituce, místo řádu kongregace a místo klášter se řekne dům. Kvůli rozvoji řeholní vznikla vlastní Kongregace pro řeholní život zřízená 29. 6. 1908 apoštolskou konstitucí *Sapientis consilio* [Meiwes 2002: 117].

¹⁰ Přes svoje nápadné hábity jsou často jako ženy „neviditelné“ i v církevním životě, například často chybí ve farních kronikách vedených místním klérem, přestože se tam prokazatelně domy řeholnic vyskytovaly a působily [Petráček 2018].

ve společnosti, navíc s sebou nenesly ani oslabení počtů uchazeček pro tradiční ženské řády a řehole, takže církevní autority relativně velkoryse dávaly novým institutům, které se rozvíjely především na diecézní a zemské úrovni, prostor vznikat, rozvíjet se a osvědčit se.

Průmyslová revoluce a vytvoření občanské společnosti vede k novému typu nezajištěné osobní existence. V rámci premoderní společnosti každý náleží na konkrétní panství, do nějaké konkrétní obce, širší příbuzenské skupiny, jakkoliv to nelze idealizovat ani přeceňovat, a i tehdy byla značná mobilita, včetně sociální mobility [Čechura 2015]. Přesto svým rozsahem změny vyvolené industrializací a urbanizací vyvolají potřebu péče o „vedlejší škody“, oběti či poražené těchto hospodářských a sociálních procesů. Komplexitě a diverzitě nových potřeb a výzev odpovídá pak široká paleta ženských kongregací, které se liší svým zaměřením, spiritualitou nebo zemí původu a působení. Většina místních církví si vytvoří vlastní spektrum, jen málo nových kongregací má větší dosah ve více zemích, zpravidla je takové rozšíření přes hranice států a kontinentů výsledkem až pozdějšího vývoje.

Řeholnice zaujmou místo ve státních, městských a církevních chudobincích, nemocnicích, sirotčincích a slepeckých ústavech či v domech pro hluchoněmé a zakládají s pomocí světských či církevních mecenášů ústavy nové. Nárůst zdravotní péče mimo rodinu v nemocnicích, lepší možnosti lékařství v 19. století a důsledky urbanizace a migrace do měst znamenaly velkou potřebu ošetrovatelského personálu. Podle Meiwes historický výzkum zdravotní péče v moderní době stále ještě podceňuje podíl řeholnic a jeho význam [Meiwes 2002: 124–125]. Jejich nasazení mělo ovšem i odvrácenou stránku. Příslušnice kongregací byly obětavé, nenáročné, méně placené, ale taky často přetěžované až zneužívané od vedení nemocnic a lékařů, především v podobě práce přes čas a častých nočních služeb. K tomu je třeba připočítat někdy nedostatek stravy, řeholní asketické praktiky, nedostatek spánku, špatné ubytování. V nemocnicích se často nakazily od pacientů, mnoho sester zemřelo na nákazu tuberkulózou [Arnold 1984: 87–89; Jakšičová – Novotný 2021: 295–315].

Ačkoliv vedle působení církve ve školství patří otázka mužských řeholí a kongregací mezi hlavní osy konfliktů mezi státy a církví v 19.–20. století [Rémond 2001: 195–196], u ženských kongregací to neplatí kvůli jejich zaměření na nižší a dívčí školství a sociální a charitativní dílo, tedy činnosti, v nichž státu a společnosti poskytovaly cenné, kvalifikované i méně kvalifikované a především také levné služby.¹¹ Odměny, platy řeholnicím byly mnohem nižší, než by stál odpovídající civilní personál. Ani antiklerikalismus či protináboženské resentimenty se neobracely tak tvrdě proti řeholnicím jako proti duchovním a řeholníkům, společnost převážně oceňovala jejich mnohostrannou službu, kterou si jinak nebyla schopna zajistit. Přesto byly řeholnice aktivní i ve spolkovém životě, nebyly uzavřeny jenom ve svém povolání, měly dosah do společenského i církevního dění.

Feministický aspekt a perspektiva dějin mentalit

Pokud jde o hledání dalších příčin rozvoje ženských kongregací¹², pak vstup do kláštera či řeholního domu představuje pro ženy společensky akceptovanou a uvnitř církve

¹¹ K podílu ženských řeholních kongregací viz např. *Geschichte des Kirchlichen Lebens* 1997: 91–111, 113–171, 234–239. Na konkrétním případě v českých zemích Jakšičová 2012.

¹² K přínosu tohoto přístupu v církevních dějinách pro protestantské prostředí např. *Gause* 1996.

oceňovanou možností emancipace a potažmo osvobození ze světa mužů. Žena mohla nevstoupit do manželství, což mohlo být vítané jako pomoc zbytku rodiny, ale dodnes používaný slovník ukazuje na určitou problematickosti postavení neprovdané ženy ve společnosti. Naopak příslušnost k řeholní kongregaci představuje elegantní řešení osobního sociálního statusu. Tento aspekt nelze podcenit, v archivu pražské nunciatury se nachází stížnost řeholnice z dvacátých let 20. století, kterou představená nutí ošetřovat v nemocnici muže, zatímco ona přece do řádu proto vstoupila, aby od mužských nadobro pokoj měla [Petráček 2013: 51].

Pro ženy s profesními ambicemi je oblečení řeholního hábitu cestou, jak se dostat k výkonu náročných, sofistikovaných zaměstnání, jako jsou kvalifikované ošetřovatelky a zdravotní sestry, lékařky a laborantky, již od poloviny 19. století ve větším rozsahu rovněž jako učitelky a vychovatelky. Tím, že zakládají a vedou školy, kde samy učí, prostředkují možnost kvalitnějšího vzdělání tisícům dívek. Ve specifické, striktně definované sociální roli překonávají koncept oddělených sfér. I když řeholnice byly nahlíženy jinak z hlediska své sociální role i genderu (stejně jako kněží měly platit za nepohlavní bytosti) než „normální ženy“, fakticky se k výkonu těchto profesí dostaly, nabouraly tak stereotyp a změnily pohled na potenciál žen dané profese vykonávat. Na druhou stranu svým způsobem zároveň proces ženské emancipace a pronikání ke kvalifikovaným profesím komplikují, viz například požadavek celibátu pro učitelky založený na představě nemožnosti skloubit profesní a rodinný život.

Jako představené řeholních domů, škol, sirotčinců či internátů spravovaly finance, zajišťovaly logistiku, organizovaly opravy a stavby domů, zvládaly práci s úvěry a podobně [Meiwe 2002: 127]. Církev se v moderní době feminizuje: formami zbožnosti, mentalitou, spiritualitou [McLeod 2007: 50; Götz v. Olenhusen 1995: 9–19], ale posílená prezentace a role žen v katolické církvi kontrastuje s možností kariéry nebo profesionálního vzestupu žen. Pokud nějaká schopná a ambiciózní žena toužila vyniknout v církvi a náboženském životě, nabízela se jí na prvním místě role zakladatelky, spoluzakladatelky či vůdčí osobnosti nějaké řeholní kongregace.¹³ Vést komunitu a celé instituce znamenalo výkon moci a s ním spojenou prestiž a status dovnitř církve i vůči společnosti. V moderní době to sice bylo jasně limitované, vždy tam byla nějaká forma mužské supervize, nějaký kanovník nebo kněz, který dohlížel nad celkem instituce a jeho chodem, ale jistá forma autonomního výkonu moci to nepochybně byla [Heisse 2011: 84–87]. Ostatně v jiných segmentech společnosti to velmi dlouho nebylo vůbec lepší [Bahenská – Heczková – Musilová 2017: 32; Frerichs 2001: 121]. Navíc ve skutečnosti byl právě v rámci kongregací často výkon moci svěřen příslušně představené a mužský dohled byl spíše formální.

Ambice mužů ovšem v tomto historickém fenoménu rovněž hrají svou roli. Mnoho biskupů má zájem usídlit ve své diecézi dle jejích potřeb řeholnice, řada z nich se také výrazně angažuje při vzniku kongregací. Působí jako mecenáši, přímluvci a ochránci zakladatelek nebo přímo jako inspirátoři a spoluzakladatelé. Teprve v 40.–50. letech 20. století se ženské kongregace plně emancipují i vnitrocírkevně, řeholnice postupně dosáhnou nejen plnohodnotného teologického, ale rovněž špičkové humanitního a sociálního vzdělání a od 60. let jsou vlivnou nátlakovou skupinou uvnitř katolické církve s vlastními strategiemi

¹³ K důležitosti charismatu zakladatelky pro rozvoj a úspěch kongregace viz např. Meiwe 2011: 23–26.

především v USA a latinské Americe. Ale i v dalších především evropských církvích se stávají nezávislejší a samostatnější [Linden 2009: 28–29].

Ukotvení při konstruování osobní i kolektivní identity

Samotný koncept sekularizace byl sice v minulosti zpochybněn [např. Cox 2001; Gorski 2000; Borutta 2010; Pollack 2011; Kelle 2012: 68–76] a objevil se pojem druhé konfesionalizace, který odkazuje na zefektivnění církevní správy a prohloubení katechizace, přesto celkově nelze popřít kontinuální odliv věřících z církve a postupnou ztrátu vlivu na směřování společnosti během celého období 19. a první poloviny 20. století. Francouzský historik Gauchet s tím spojuje i problematizování identity a nárůst krizových prvků. Pro řeholnice jako věřící ženy neplatí jeho teze: „Za opuštění náboženství se platí tím, že se stává složité být sám sebou. Postnáboženská společnost je společností, kde se nebývale rozrostl problém vnitřního neklidu jednotlivce i duševních poruch“ [Gauchet 2004: 245]. Ale i ony se musely vyrovnávat s měnícím se obrazem světa a otřesením jistot dlouho samozřejmé náboženské víry. Katolická církev na to reaguje vytvářením vlastního světa, katolického milieu, ve kterém jsou katolíci do značné míry chráněni před vnějším světem a jeho překotným vývojem [Altermatt 1989: 97–132].

V době dynamických proměn poskytovala příslušnost ke kongregaci a jejímu poslání pevnou identitu a rovněž silné kolektivní vědomí, vyhraněný *esprit du corps*. Vstup do řehole, setrvání v ní a obětavá služba v daném povolání nacházely vysoké společenské ocenění. Řeholní oděv a příslušnost ke kongregaci přinášely prestiž v místní komunitě a společenské uznání. Tyto ženy tedy netrpěly (obecně) v prostředí majoritně katolických zemích nedostatkem respektu a uznání ze strany své rodiny, místní komunity a společnosti jako celku. Respekt a úcta ze strany společnosti zase zpětně působí jako stabilizační a kontrolní prvek. Povinný pohyb na veřejnosti v řeholním oděvu přesně a pevně vymezoval pravidla jednání a napomáhal k jejich dodržování.¹⁴ Řeholnice byly sledovány a tedy „kontrolovány“ nejen ze strany řádových představených a svých spolusester, navíc měly přiděleného stálého zpovědníka, běžná byla kontrola pošty a neměly klíče od řeholního domu, často spaly v společných dormitářích [Arnold 1984: 83–85], ale taky celého svého okolí, farníků, zaměstnanců a osob, o které pečovaly.

Samotný vstup do řeholní kongregace byla nicméně aktivní individuální volba, jakoliv motivace mohly být samozřejmě různé, v této době se neprováděly psychologické testy, trvalo se pouze na dobrém zdravotním stavu a bezúhonnosti, předpokládalo se, že se motivace a dispozice ukáží během formační doby, tedy do složení věčných slibů [Jakšičová – Novotný 2021: 316–336]. Mezi motivy vstupu do řehole mohlo patřit autentické náboženské povolání k řeholnímu životu, touha sloužit Bohu a druhým, touha po profesní realizaci či vznešenější duchovní cestě, protože církev soustavně vyzdvihuje celibát a vůbec dokonalost a nadřazenost řeholního stavu před manželstvím. Mohla tam ale patřit také nemožnost se vdát v některých sociálních vrstvách, nedostatečné věno či omezené možnosti zaměstnání, stejně jako hledání existenční jistoty zvláště v nižších sociálních vrstvách [Meiwes 2016: 23]. Příslušnice řeholních kongregací navzdory heroickým příběhům

¹⁴ K tradičnímu pohledu na pohyb žen ve veřejném prostoru např. *Elshtainová 1999: 67–107*. Nověji v českém kontextu *Havelka 2018: 16–23*.

zakladatelské generace zpravidla netrpěly hladem a bídou, svoji roli mohl sehrát zmiňovaný únik ze světa mužské dominance do prostoru, kde si ženy spravovaly své záležitosti do značné míry samy. Navíc mít v rodině řeholnici fungovalo v rámci rodinných strategií do jisté míry podobně jako v případě kněze, tedy šlo o významnou posilu. Jednalo se celkově o materiálně zajištěné osoby s významným sociálním kapitálem a efektivní sociální sítí, nemluvě o významném symbolickém kapitálu v podobě reputace a prestiže zvláště učitelských a vychovatelských kongregací [Frerichs 2001: 122].

Z hlediska sociálních dějin je rozhodnutí pro vstup do kongregace na první pohled „nelogické“, jde proti trendu sekularizace a modernizace obecně, proti trendu emancipace hlavně ženské, celkově byl denní a pracovní režim v kongregacích poměrně striktní, ale věc není tak jednoduchá. Jak ukazují výzkumy sociálních dějin, jednak osobní i skupinové volby nejsou vždy „racionální“ ve smyslu naší představy kalkulované racionality, jednak v mnoha motivacích logika je, jenom není v souladu s dominantním narativem, je založena hlouběji, ve skrytosti.¹⁵

Proces vytváření novověké společnosti v Evropě doprovází fenomén sociální disciplinace: patří k tomu vnější tlak, povinná vojenská služba a školní docházka, institucionální dohled a sociální kontrola, ale taky interiorizace pravidel a hodnot [Wehler 1973: 104]. Lidé jsou vychováni k důslednému plnění svých povinností, které jsou vždy na prvním místě, a to i před potřebami jedince, ideálem je sebekontrola, ovládnutí svých vášní. Pro traumatizovanou porevoluční církev je typická i revitalizace pozdně středověké zbožnosti a naladění. Ve stylu spisu *Následování Krista* Tomáše Kempenského se klade důraz na sebezápor a asketické cvičení, na striktní disciplinaci vlastního těla, citů i myšlení, sublimaci představ a umrtvování ambicí a potřeb. V kombinaci těchto prvků vzniká náročná, ale poněkud jednorozměrná mentalita, která velí k totálnímu odevzdání se nezištné službě, k plnění povinností i za cenu vyčerpání a časné smrti, což svým způsobem představuje dokonce ideál. Díky této spiritualitě dokázaly řeholnice 19.–20. století podat neuvěřitelné výkony při budování svých zařízení, při sociální, charitativní a vzdělávací práci. Jejich oddanost svému poslání a věrnost kongregaci a svému povolání se projevila např. menší vlnou odchodů po roce 1918 v porovnání s klérem i vyšší odolností při perzekuci let 1939–1945 a 1948–1989. I to by bylo téma pro samostatné zpracování z pohledu sociálních a genderových dějin.

Někdy byly tyto vlastnosti řeholních sester vědomě, snad cynicky využívány, například představiteli anklrikální třetí francouzské republiky, kteří je nasazovali jako personál pro své koloniální území a zámořské departementy se zvláště vražedným klimatem a tropickými chorobami. Zatímco přímo ve Francii byly řehole vystaveny systematické perzekuci, pro kolonie a udržování francouzské přítomnosti byly zcela dostatečné [Petráček 2006: 95–97, 114–119].

Můžeme zde konstatovat paradoxní fenomén. Ultramontanismus a integrální katolicismus 19. století je formou protestu proti dynamice modernizačního procesu, projevem odporu proti liberální a kapitalistické společnosti.¹⁶ V rámci toho dochází k reaktualizaci, oživení některých forem premoderní mentality a projevů zbožnosti, které ale slouží paradoxně rozvoji fenoménu ženských řeholních kongregací, který vyjadřuje modernizační

¹⁵ K procesu individualizace a omezené platnosti teorie „rational choice“ viz Kelle 2012: 76–98.

¹⁶ V širším kontextu van Dülmen 2012: 22.

trendy a pomáhá zvládnout jeho dopady a dlouhodobě přispívá i k ženské emancipaci.¹⁷ Z hlediska církevních dějin je 19. století především stoletím ženských kongregací. Ženské instituty převzaly mnohé důležité funkce při budování a udržování katolického milie, zvláště ve školství, výchově a sociální věci. V západní Evropě platí chronologie katolického milie, která se kryje s rozvojem a úpadkem ženských kongregací: 1830–1914 vytváření, 1914–1955 udržení, 1955–dále, rozpadání). Kongregace patřily k zjevným projevům tvorby katolického milie, skrze ně se dostávalo náboženství do veřejného prostoru. Zároveň se staraly o jeho stabilizaci, instituce, které kongregace zakládaly, sloužily k zajištění důležitých standardů, k sociální a náboženské disciplinaci, ale zároveň možnost překročení uzavřeného katolického prostoru. Tato úspěšná funkcionalizace na druhou stranu dlouho zakrývala problém chybějící postupné modernizace forem samotného církevního společenství [Arnold 1984: 32, 72–74].

Kongregace pohledem hospodářských a sociálních dějin: závěrečné poznámky

Vznik a rozvoj ženských kongregací lze pochopit jako historický fenomén, když ne přímo vyvolaný, pak podstatně podmíněný hospodářskými a sociálními procesy 19.–20. století a zároveň jako nástroj řešení problémů, které překotná modernizace společnosti vyvolala. Sociální dějiny a dějiny ženy udělaly hodně pro poznání emancipačních procesů moderní doby, rovněž církevní dějiny zkoumající kongregace výrazně pokročily, mnohé lze dosáhnout ještě větším vzájemným propojením obou výzkumů. Rozvoj a působení ženských kongregací patří do dějin procesu západní modernizace [Frie 2010: 75–88], patří do dějin sociální a charitativní péče, dějin industrializace a urbanizace, dějin nižších i vyšších sociálních vrstev, jako nástroj západního vlivu v zámořských koloniích evropských mocností i do dějin kolonialismu. Zatímco muži v katolické církvi debatovali o sociální otázce, ženy vytvořily během druhé poloviny 19. století efektivní síť zařízení na zlepšení situace [Meiwes 2002: 129].

Dějiny kongregací mají velký potenciál i pro další směry hospodářských a sociálních dějin, jako je mikrohistorie a dějiny každodennosti, často zásadně vstupují do dějin obcí a měst, jejich budovy dodnes tvoří jejich dominanty, představují rovněž významný faktor i z hlediska hospodářských dějin, měly vlastní zemědělská hospodářství, provozovaly dílny, spravovaly rozsáhlé majetky. Jejich budovy a nová zařízení se nacházely často na špičce technologického pokroku v dané obci a jsou dodnes využívány v oblasti školství, zdravotnictví a charitní péče.

Ženské řeholní kongregace zasáhly významně do dějin alfabetizace a školství, zvláště speciálního školství, kde se podílejí na rozvoji výchovných technik vedoucích k co možná samostatnému životu handicapovaných, začaly je integrovat do společnosti, pomohly jim osvojit si dovednosti potřebné k samostatnějšímu životu, probouzely v nich vědomí lidské důstojnosti. Celkově lze konstatovat, že dějiny ženských řeholních kongregací spojují obnovu náboženského života a spirituality části katolické populace, moderní sociální problém a ženskou otázku 19. století.

I proto se lze mezi další možné oblasti dalšího rozvoje ještě více soustředit na ženu jako subjekt a dát jí slovo, zkoumat každodenní životní kontext a specifické zkušenosti,

¹⁷ K ambivalenci či polyvalenci historických situací viz Wehler 1973: 21.

porozumět jí jako aktivnímu subjektu formování kultury [Lipp 1988: 30]. Zatímco studie zkoumající spiritualitu a organizaci kongregací nechybí¹⁸, jejich zkoumání z pohledu dějin ženy za tím zaostává. Vstup do kongregace a život v ní je třeba vnímat jako vědomé rozhodnutí, jako specifický způsob prožívání a realizace ženství, a to opět ve dvojím vymezení: jednak individuální prožívání řeholních sester¹⁹, jednak možnost jednání a působení do společnosti skrze kongregaci. Zvláště to první je komplikováno omezeným množstvím pramenů, ego-dokumentů.²⁰

Typickou výzvou sociálních dějin a historické antropologie je pak zkoumání plurality životních stylů jednotlivých segmentů společnosti [Arnold 2002: 39]. I tady lze zkoumat kongregace jako prostor svěbytných životních světů, ženské kongregace jako celek a pak jednotlivě: kongregace se od sebe lišily, míra subordinace různá. Podle některých teorií by ženy, zvláště řeholnice, neměly být tolik zapojeny do her a zápasů o moc a prestiž jako muži, navíc vytváří jiný typ organizace, ale reálně se to v dějinách kongregací neodráží. Striktně hierarchizované modely řízení byly silně ovlivněny vnuceným modelem od mužů a jejich dohledem, existuje i fenomén vzájemné rivality, dokonce bouřlivé konflikty, včetně kriminální povahy, uvnitř komunit [Wolf 2017]. Oproti tomu zase často mezinárodní složení a působení v různých zemích funguje jako výzva k překonávání nacionalismu a válečných resentimentů [Hart 1973: 96–98; Meiwes 2016: 145–152]. Pro svoji užitečnost a společenský přínos byly přítomné a tolerované i ve většinově protestantských a pravoslavných zemích.

Pokud jde o podíl na ženské emancipaci, dosavadní výzkumy naznačují, že byl spíše nepřímý. Vzděláváním ženské části populace a průnikem do řady kvalifikovaných profesí ji sice posouvaly, ale samy většinově přijímaly tradiční podřízenou roli typickou pro katolické milieu, dokonce přijímají militantní formy ultramontánních přesvědčení [Altermatt 1989: 203–216]. Koneckonců i ty nejodvážnější ženské katolické političky vychované řeholními sestrami jako Augusta Rozsypalová byly ve svých ambicích velmi skromné a opatrné [Havelka 2018, pro Německo Sack 1998: 95–113]. Podobně vnímání vstupu do kongregace jako formy protestů proti vnucené roli manželky, matky a hospodyně měšťanské společnosti bude nutno hlouběji studovat, ačkoliv minimálně u části žen to mohlo hrát roli.

Na druhou stranu ženské kongregace a jejich příslušnice obstály v pronásledování totalitními režimy lépe než muži [Vlček 2005], zřejmě též proto, že měly méně ambicí, méně problematických míst, kde by se daly manipulovat oproti klerikům, a taky nebyly vnímány jako taková hrozba jako mužské řády a kongregace. Ženské kongregace měly též velký podíl na zmírňování katastrof 20. století jako první a druhá světová válka, hospodářská krize. Zvláště za druhé světové války bylo přesto mezi nimi hodně obětí ve frontové zóně, jenom jediná kongregace v roce 1945 ztratila 105 sester jako obětí válečného násilí, celkově pro Německo se jedná o tisíce sester znásilněných a zavražděných, odvečených do Sovětského svazu, kde zemřely hladem a násilím [Meiwes 2016: 172–175, 254–256]. Zvláště v tomto konfliktu řeholní hábit rozhodně nechránil před násilím, naopak. V důsledku

¹⁸ Zpracované jsou ale například normativní prameny k otázce prožívání manželství, viz Čevelová 2009.

¹⁹ K vztahu kolektivního a individuálního viz Wehler 1973: 105–107.

²⁰ Pokus o pojednání klášterů jako míst specifického životního stylu především pro novověk obsahuje sborník Čornejová – Kuchtová – Valentová 2008. K charakteru pramenů Reuter 1989.

komunistické i nacistické ideologie jsou vnímány jako nepřátelé, dost možná je právě řeholní oděv dehumanizuje, neboť individuální lidství je schováno za svého druhu uniformu.²¹

Ženské řeholní kongregace je třeba studovat pomocí metod sociálních dějin a historické antropologie jako fenomén o sobě, nikoliv jen podle jejich příspěvku k modernizačnímu procesu a domnívám se, že právě sociální dějiny nabízí odpověď i na palčivou aktuální otázku jejich současného početního úpadku a ztráty zájmu a vlivu, jemuž pochopení a přijetí napomůže porozumění mnohostranné sociální, kulturní a hospodářské podmíněnosti řeholních kongregací v proměnách času. V tradičním narativu církevních dějin jsou kongregace pojímány jako projev náboženského oživení po francouzské revoluci, ale jak lze takto viděno vykládat postupný, ale masivní pokles zájmu a ústup posledních padesáti let?²² Analýza vycházející z metod hospodářských a sociálních dějin dokáže nabídnout odpovědi. Stále se prohlubující krize povolání, které je často vnímáno ze strany sester jako jejich osobní selhání jejich náboženského života²³, je přitom převážně dáno tím, že faktory, které přispěly k rozvoji, už dávno nepůsobí, a to víceméně žádný z nich [Petráček 2013]. Není to ale tragédie ani selhání, jen se věci vrací do dlouhodobého normálu, k tomu, že ženský řeholní život bude opět výběrová, elitní, nikoliv masová záležitost.²⁴

Vliv hospodářských a sociálních faktorů je patrný i dnes. V 90. letech 20. století si kongregace hodně slibovaly od fenoménu mladých neprovdaných profesionálek, které budou časem hledat komunitu a domov, ale příliš se dané očekávání nenaplnilo, především pro psychosociální faktory, například se mluví o jisté nekompatibilitě dlouholetých singles pro život v komunitě. Přesto se objevují nové hybridní formy jako například benediktýnky na Bílé Hoře, což je nová kongregace z Německa, která oživila původní poutní místo, kde řeholnice mají svá civilní povolání, přitom společně žijí v klášteře. Přes určitý ústup mohou ženské kongregace sehrát ještě větší roli pro reformu církve jako síly sociální transformace a integrální misie, kde ve spojenectví s laiky často musí přistupovat k biskupům a hierarchii spíše jako k překážce k překonání, ukonejšení nebo instrumentalizování při prosazování nutných změn v církvi [Linden 2009: 282]. Jejich historická role ještě rozhodně nekončí, i proto je dobře tento fenomén pozorně studovat a sledovat.

Poděkování

Studie je výstupem výzkumu provedeného na Faculty of Catholic Theology, Johannes Gutenberg University of Mainz, který byl podpořen EU-funded project „Research Infrastructure on Religious Studies – ReIReS“ (Scholarships for Transnational Access), grant agreement ID: 730895.

²¹ V řeholním životě bylo tehdy základní ctností respektovat co nejvíce řádová pravidla, konstituce. V případě ženských aktivních řádů představuje stálý problém, co s klauzurou a hábitem, což řešily to více než sexualitu. Hábity se měly lišit, což při množství sester nebylo snadné, proto bizarní detaily. Kritika nehygienických, nepraktických, těžkopádných oděvů se objevuje již tehdy, Arnold 1984: 82–86.

²² Ale obavy z dalšího vývoje jsou patrné už ve 40. a 50. letech 20. století, srov. Petráček 2016: 121; *Geschichte des Kirchlichen Lebens* 1997: 431–437.

²³ K zásadní proměně mentality řeholnic viz např. Gläsel 2013.

²⁴ Výjimky představují země a oblasti, kde ještě platí alespoň částečně podobné podmínky Vietnam, Filipíny, některé africké země.

Literatura

- Altermatt, Urs [1989]. *Katholizismus und Moderne. Zur Sozial- und Mentalitätsgeschichte der Schweizer Katholiken im 19. und 20. Jahrhundert*. Zürich: Benzinger.
- Arnold, Odile [1984]. *Le corps et l'âme: la vie des religieuses au XIXe siècle*. Paris: Seuil.
- Bahenská, Marie – Heczková, Libuše – Musilová, Dana [2017]. *Nezbytná, osvobozující, pomlouvaná. O ženské práci*. Praha: Lidové noviny.
- Borutta, Manuel [2010]. Genealogie der Säkularisierungstheorie. Zur Historisierung einer grossen Erzählung der Moderne. *Geschichte und Gesellschaft* 36: 347–376.
- Cox, Jeffrey [2001]. Secularisation and Other Master Narratives of Religion in Modern Europe. *Kirchliche Zeitgeschichte* 14: 24–35.
- Čechura, Jaroslav [2015]. *Neklidný život obyčejné ženy. Johana Peřková (1703–1745)*. Praha: Nakladatelství Lidové Noviny.
- Čevelová, Zuzana [2009]. *Gender, víra a manželství v „dlouhém“ 19. století. Možnosti interpretace katolických normativních pramenů*. Disertační práce. Pardubice: Fakulta filozofická Univerzity Pardubice.
- Čornejová, Ivana – Kuchtová, Hedvika – Valentová, Kateřina [2008]. *Locus Pietatis et Vitae. Sborník příspěvků z konference konané v Hejnicích ve dnech 13.–15. září 2007*. Praha: UK Praha a Skriptorium.
- Elshainová, Jean Bethke [1999]. *Veřejný muž, soukromá žena. Ženy ve společenském a politickém myšlení*. Praha: ISE.
- Frerichs, Petra [2001]. Steinrücke, Klasse und Geschlecht. Anerkennungschancen von Frauen im System gesellschaftlicher Arbeitsteilung. In: Sabine Hark (ed.). *Dis/Kontinuitäten: Feministische Theorie*. Opladen: Leske + Budrich, s. 121–135.
- Frie, Ewald [2010]. Sozialisation der Ordensfrauen. Kongregationen, Katholizismus und Wohlfahrtsstaat in Deutschland im 20. Jahrhundert. In: Kurt von Tenfelde (ed.). *Religiöse Sozialisationen im 20. Jahrhundert: historische und vergleichende Perspektiven*. Essen, s. 75–88.
- Gauchet, Marcel [2004]. *Odkouzlení světa. Dějiny náboženství jako věci veřejné*. Brno: CDK.
- Gause, Ute [1996]. Geschlecht als historische Kategorie: Was leistet eine feministische Perspektive für die Kirchengeschichte? Ein Diskussionsbeitrag. In: Doering-Manteuffel von Anselm – Kurt Nowak (ed.). *Kirchliche Zeitgeschichte: Urteilsbildung und Methoden*. Stuttgart, s. 164–179.
- Von Gatz, Erwin (ed.) [1997]. *Geschichte des Kirchlichen Lebens in den deutschsprachigen Ländern seit dem Ende des 18. Jahrhunderts, V. Caritas und soziale Dienste*. Freiburg – Basel – Wien: Herder.
- Gläsel, Kirsten [2013]. *Zwischen Seelenheil und Menschenwürde. Wandlungsprozesse weiblicher katholischer Ordensgemeinschaften in Deutschland. Die Schwester vom Guten Hirten (1945–1985)*. Münster: Aschendorff Verlag.
- Gorski, Philip, S. [2000]. Historicizing the Secularisation Debate: Church, State, and Society in Late Medieval and Early Modern Europe, ca. 1300–1700. *American Sociological Review* 65: 138–167.
- Götz v. Olenhusen, Irmtraud [1995]. Feminisierung von Religion und Kirche im 19. und 20. Jahrhundert. In: *Frauen unter dem Patriarchat der Kirchen: Katholikinnen und Protestantinnen im 19. und 20. Jahrhundert* (Konfession und Gesellschaft / Beiträge zur Zeitgeschichte). Stuttgart: Kohlhammer, s. 9–19.
- Habermas, Rebekka [2008]. Mission im 19. Jahrhundert. Globale Netze des Religiösen Mission in the 19th century. *Global Networks of Religion. Historische Zeitschrift* 287 (3): 629–679.
- Hart, Illuminata [1973]. Deutsche Ordensfrauen in den böhmischen Ländern. In: *Archiv für Kirchengeschichte von Böhmen-Mähren-Schlesien, II. Königstein/Taunus*, s. 88–153.
- Havelka, Jiří [2018]. *Katolické političky: Český katolický feminismus (1896–1939)*. Praha: Lidové noviny.
- Heimbucher, Max [1933–1934]. *Die Orden und Kongregationen der katholischen Kirche, I-II*. Paderborn: Ferdinand Schöningh.
- Heise, Sabine [2011] *Missionsschwester von der Unbefleckten Empfängnis der Mutter Gottes 1910–2010*. Münster.
- Hojda, Zdeněk – Prah, Roman (ed.) [2003]. *Bůh a bohové. Církev, náboženství a spiritualita v českém 19. století*. Praha: KLP.
- Jakšičová, Dana [2010]. Sociální a regionální původ řeholnic v 19. a první polovině 20. století na příkladu tří kongregací školských sester. *Historická demografie* 24 (2): 176–196.

- Jakšičová, Dana [1950]. *Dcery své doby? Školské sestry v českých zemích v letech 1851–1938*. 2 díly. České Budějovice: Jihočeské muzeum.
- Jakšičová, Dana – Novotný, Miroslav [2021]. *Služebníci pod zákonem. Zlatý věk řeholních kongregací v českobudějovické diecézi*. České Budějovice: Jihočeské Muzeum.
- Kelle, Udo [2012]. Säkularisierung, Individualisierung oder religiöse Marktwirtschaft? Die vergebliche Suche nach einem Leitparadigma in der Religionssoziologie. In: Von Gerhard, Wegner (ed.). *Gott oder die Gesellschaft? Das Spannungsfeld von Theologie und Soziologie*. Würzburg: Ergon Verlag, s. 65–103.
- Linden, Ian [2009]. *Global Catholicism. Diversity and Change since Vatican II*. New York: Columbia University Press.
- Lipp, Carola [1988]. Überlegungen zur Methodendiskussion. Kulturanthropologische, sozialwissenschaftliche und historische Ansätze zur Erforschung der Geschlechterbeziehung. In: *Frauenalltag – Frauenforschung*, s. 29–45.
- Macková, Marie [2007]. *Voršilky v Čechách do roku 1918*. Pardubice: Univerzita Pardubice, Fakulta filozofická.
- McLeod, Hugh [2007]. *Náboženství a lidé západní Evropy (1789–1989)*. Brno: CDK.
- Meiwes, Relinde [2002]. Weibliche Berufsarbeit in Gesellschaft und Kirche. Katholische Frauenkongregationen im 19. Jahrhundert. In: Von Schmitt, Sigrid. (ed.). *Frauen und Kirche. Mainzer Vorträge: Geschichte* 6. Wiesbaden, s. 115–133.
- Meiwes, Relinde [2011]. *Von Ostpreussen in die Welt. Die Geschichte der ermländischen Katharinen-schwester (1772–1914)*. Paderborn 2011.
- Meiwes, Relinde [2016]. *Klosterleben in bewegten Zeiten. Die Geschichte der ermländischen Katharinen-schwester*. Paderborn.
- Petráček, Tomáš [2006]. Dominikánská biblická škola v Jeruzalémě a dvojí tvář církevní politiky Francouzské republiky v letech 1880–1922. In: *Sborník Katolické teologické fakulty*, VIII. Praha: Karolinum, s. 94–120.
- Petráček, Tomáš [2013]. *Sekularizace a katolicismus v českých zemích. Specifické rysy české cesty od lidové církve k nejateističtější zemi světa*. Ostrava: Moravapress.
- Petráček, Tomáš [2018]. „Jak nevděčně se chovají k českému duchovenstvu“ – Příspěvek k mikrohistorii Hořicka druhé poloviny 19. století. In: Oldřich Chládek et al. (ed.). *Jdi svou cestou a nech lidi mluvit. Variety sociálních a kulturních dějin*. Praha: Lidové Noviny, s. 724–737.
- Pollack, Detlef [2011]. Historische Analyse statt Ideologiekritik. Eine historisch-kritische Diskussion über die Gültigkeit der Säkularisierungstheorie. *GuG* 37: 482–522.
- Rémond, René [2001]. *Religion et Société en Europe, La sécularisation aux XIX et XX siècles 1789–2000*. Paris.
- Reuter, Klaus [1989]. *Lebensgeschichte und religiöse Sozialisation. Aspekte der Subjektivität in Arbeiterautobiographien aus der Zeit der Industrialisierung bis 1914*. Frankfurt.
- Sack, Birgit [1998]. *Zwischen religiöser Bindung und moderner Gesellschaft. Katholische Frauenbewegung und politische Kultur in der Weimarer Republik (1918/1919–1931)*. Münster.
- Schmiedl, Joachim [1999]. *Das Konzil und die Orden. Krise und Erneuerung des gottgeweihten Lebens*. Vallendar-Schönstatt.
- Van Dülmen, Richard [2002]. *Historická antropologie. Vývoj – Problémy – Úkoly*. Brno: Dokořán.
- Vlček, Vojtěch (ed.) [2005]. *Ženské řehole za komunismu (1948–1989): sborník příspěvků z konference pořádané Konferencí vyšších představených ženských řeholí v ČR a Českou křesťanskou akademií dne 1. října 2003 v kostele sv. Voršily v Praze*. Olomouc: MCM.
- Wehler, Hans-Ulrich [1973]. *Geschichte als Historische Sozialwissenschaft*. Frankfurt am Main: Suhrkamp Verlag.
- Wolf, Hubert [2017]. *Případ Sant’Ambrogio. Utajený skandál římských řeholnic*. Praha: Prostor.

Tomáš Petráček (*1972) je profesorem moderních hospodářských a sociálních dějin a působí na katedře kulturních a náboženských studií Pedagogické fakulty Univerzity Hradec Králové. Zabývá se především moderními sociálními a církevními dějinami, fenomény sekularizace a modernismu v katolické církvi. Je autorem řady odborných studií a deseti monografií.